

УДК 32: 165.212

Символізація політики: неінституційно-когнітивний підхід

Ігор Дебенко,
аспірант кафедри теорії
та історії політичної науки
Львівського національного університету
ім. Івана Франка

Автор розглядає поняття „символізація політики” в контексті неінституційно-когнітивного підходу, визначаючи особливості її впливу на ціннісно-нормативну сферу, переконання та поведінку індивіда як первинного суб’єкта політичних відносин, а також на процес політичної інституціоналізації правил та функціонування неформальних інституцій.

Ключові слова: символізація політики, політичний інститут, формальні і неформальні інститути, когнітивна система, політична поведінка, маніпуляція.

An attempt is made to define the concept of „symbolization policy” based on neoinstitutional cognitive approach to its understanding. The author determined main features of the effect of symbolization on value-normative sphere, beliefs and behavior of the individual as the primary subject of political relations and also on the process of political institutionalization, including the value of informal institutions in it.

Keywords: symbolization policy, political institute, formal and informal institutes, cognitive system, political behavior, manipulation.

Процеси інституційного становлення і трансформації сучасних соціально-політичних систем невіддільні від уявлень про світ, на основі яких індивіди і суспільство загалом їх сприймають та інтерпретують. Самі ж уявлення про світ формуються переважно символічною системою суспільства. Це актуалізує вивчення символізації політики в контексті інституційних змін та формування інституційної системи України.

„Серед усіх можливих потреб, властивих людині, є одна, що відрізняє її від тварини – потреба у символізації... Символізація – це засіб прояву в людині її соціальної суті і одночасно – засіб контролю над біологічними аспектами життєдіяльності” [3, с. 26]. Завдяки символізації певний аспект дійсності набуває смислу і значення, не властивих їй в первинних умовах, закріплюється у свідомості індивіда й продукується в процесі соціальної взаємодії. Накладання нової додаткової семантики на явища, зображення, слова, звукові комплекси, які існують в інших контекстах, становить сутність символізації. Символізація в розумінні, наприклад, Н. Череповської є своєрідним кодуванням певної інформації у певну форму, переходом реальності з однієї форми в іншу, заміщенням одного через інше. Результатом такої діяльності стає символ, який складається з абстрактної ідеї і чуттєвої форми, що виникає завдяки аналогії. Форма символу виконує функцію образної багатозначності та знакову функцію заміщення, пов'язуючи раціональне з ірраціональним, колективне з індивідуальним, масу з вождем [19].

В сучасній науці існують різні інтерпретації поняття „символізація”. В залежності від предмета, об'єкта, мети і завдань дослідження теоретики по-різному підходять до розуміння цього процесу.

Предметом нашого дослідження є символізація політики, що зумовлюється все частішим використанням символів у політичних відносинах загалом і в боротьбі за владу зокрема.

Глобалізація, тотальна інформатизація суспільства породжують дійсність, яку все більше можна інтерпретувати як гіперреальність – своєрідну симулятивну дійсність (візуальний симулякр), важливими складовими якої є образи, символи, що впливають на процеси реальної політики та прийняття рішень, які створюються спеціально. **Мета статті** – аналіз на основі неінституційно-когнітивного підходу символізації політики, її впливу на переконання та поведінку індивіда як суб'єкта політичних відносин, що функціонує в певній ціннісно-нормативній системі.

Деякі аспекти теми, що досліджується нами, розглядали як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Під час роботи над статтею ми ознайомилися з науковими розвідками С. Лангер, А. Байбуріна [3], С. Поцелуєва [16], В. Полянської [15], Н. Череповської [19], К. Мамонтової [12], А. Соловійова [17], в яких аналізуються значення символічної сфери та символічної політики в політичному процесі загалом. Інституційні системи, їх трансформацію досліджували Д. Норт [14], Дж. Найт, Г. О'Доннел, К. Касторіадіс [9], М. Дюверже, А. Колодій [10], Л. Бунецький [4], Є. Головаха. Співвідношення формальних і неформальних інституцій проаналізовано на основі досліджень Д. Норта [14], В. Меркель, А. Круассана [13], А.

Алексєєнкової [1], А. Хлопіна [18], В. Радаєва, А. Колодій [10]. Особливості формування когнітивної системи індивіда, маніпуляція суспільною свідомістю та вплив символізації на політичну поведінку досліджено на основі теоретичних напрацювань Ю. Габермаса [7], П. Бурдьє [5], С. Кара-Мурзи, В. Ковалевського, М. Конової, С. Поцелуєва [16].

Слід зауважити, що інституційна підсистема є основоположною і щодо соціальної системи суспільства загалом, і щодо політичної системи зокрема. Політичну систему нерідко зводять саме до сукупності інститутів та характеру їх взаємодії, в межах чого і відбувається політичне життя суспільства, здійснюється державна влада.

Згідно з семіотичним підходом, інститути є своєрідним наслідком комунікації між індивідами в процесі їх життєдіяльності, результатом соціальної взаємодії протягом поколінь. Вони становлять сукупність офіційно визначених, юридично закріплених норм, „правил поведінки” і цінностей як наслідку впливу культури і традицій, і які в неінституційному дискурсі об’єднуються поняттям „інституція”. К. Касторіадіс, досліджуючи інституції, виокремлює дві важливі їх складові — символічну (правові зв’язки) та уявну (міф, спільна історія). Він вважає, що інституція – це символічна, соціально санкціонована система, в якій у різних пропорціях комбінуються функціональна та уявна складові [9, с. 149]. Саме уявна складова, на думку К. Касторіадіса, визначально впливає на легітимацію інституту в суспільній свідомості та є джерелом подальших трансформацій в процесі функціонування інститутів.

Поняття „політичні інститути” в межах традиційного інституціоналізму, як зазначає А. Колодій, вживалося в значенні, тотожному поняттям „державні установи”, „політичні організації”. Індивідуальні політичні актори, на думку дослідниці, потрапляючи в систему правил і норм державних інституцій, мимоволі ставали їх носіями, своєрідними „гвинтиками” системи, а питання про зворотний вплив акторів на політичні інституції у межах цього підходу в той час не порушувалося [10, с. 66]. Сучасний, новий інституціоналізм виходить за ці межі. Інституція починає трактуватися крізь призму „поціновуваних зразків поведінки”; розглядаються переважно результати діяльності, а не нормативно закріплені правила поведінки. Дослідники обґрунтовують тезу, що об’єктивний і реальний вплив на політичне життя суспільства чинять не лише формальні інституції та встановлені нормативні правила поведінки, але й неформальні, що склалися в процесі функціонування системи.

Д. Норт, розділяючи інституції на формальні і неформальні, наголошував на значній ролі неформальних інституцій в процесі функціонування системи, в тому числі й у формальній інституціоналізації суспільного життя. Згодом розуміння формальних і неформальних інституцій та їх взаємодія були конкретизовані й іншими теоретиками [див., напр., 13, с. 20 — 24]. Загалом, формальні інституції — це легальні, офіційно визначені правила

гри, що встановлюються уповноваженими суб'єктами і стосуються вони прав та обов'язків, котрі регламентують поведінку акторів, а також відповідних санкцій за їх порушення. Неформальні інституції визначають, у першу чергу, моделі поведінки, що базуються на основі культурних цінностей і традицій та поступово, еволюційно виникають в процесі соціальної взаємодії.

В межах неінституціоналізму політична інституція постає як складна структурно-самофункціональна система зі значною символічною складовою, що формує та реалізує інтереси соціальних груп, суб'єктів політичної діяльності, поєднуючи в собі статусно-рольовий компонент, ціннісно-нормативну систему, стандарти поведінки, ресурсний потенціал, систему санкцій і контролю, що забезпечують виконання функцій, пов'язаних, передусім, з досягненням, здійсненням і розподілом політичної влади. Окрім того, політичні інституції можуть бути інтеграційним чинником упорядкування політичних відносин, підтримки санкціонованого суспільством порядку, соціалізації особистості, погоджування інтересів і регулювання соціальних та політичних конфліктів. Водночас, як зазначає Д. Норт, „інституції не завжди створюються для того, щоб бути соціально ефективними, вони, швидше, створюються для того, щоб служити інтересам тих, хто посідає позиції, які дозволяють впливати на формування нових правил” [14, с. 33].

Індивід як особа діяльна й така, що прагне отримати певну вигоду від своєї діяльності, не лише залежить від інституційних обмежень, але й сам безпосередньо впливає на створення і подальше функціонування інститутів. Доречною в цьому контексті є думка К. Касторіадіса, який зауважив, що історія є переходом від гетерогенного суспільства, що заперечує людське походження правил і норм, дотримуватися яких воно закликає індивідів, до автономного суспільства, в якому індивіди творять взірці, норми і правила у процесі життєдіяльності. Звільнення інституцій від майже сакральної недоторканності, стверджує він, – це методологічний поворот сучасності [11, с. 20 — 21].

В межах неінституціоналізму вся інституційна система суспільства постає як безпосередній результат діяльності акторів. Власне, сутністю будь-якої політичної діяльності є прагнення реалізації індивідуальних чи колективних інтересів, що зводиться, передусім, до боротьби за владу. Відповідно, політична влада постає як реальна можливість одних людей реалізовувати свою волю стосовно інших, забезпечувати втілення власних інтересів та визначальним чином впливати на перерозподіл й реалізацію групових інтересів за допомогою правових і політичних норм. Нормативна система, в межах якої діють суб'єкти, регуляція політичних відносин, боротьба за владу є наслідком функціонування легальних та санкціонованих владою формальних політичних інституцій та їх взаємодії чи суперництва з неформальними інституціями.

Сприйняття та оцінка суб'єкта влади здійснюється на основі когнітивної картини світу як системи знань, переконань та оцінок, які формують світогляд суб'єкта і визначально детермінують його поведінку та переконання. Є. Алексеевкова щодо цього зазначає: „Влада є владою лише тоді, коли вона спирається на когнітивну структуру, яка її підтримує, яка формує довіру об'єкта влади до суб'єкта влади і є генеруванням та трансляцією образів і смислів. Суб'єкт підпорядкування, сприймаючи трансльовані образи і смисли, діє у відповідності з ними, тим самим ніби самостійно і добровільно обмежуючи власну свободу вибору. Маніпуляція образами і смислами з боку суб'єкта влади дійова саме тому, що суб'єкт підпорядкування не сприймає її як маніпуляцію, але як результат власного розумового пізнання” [1, с. 10].

Демократія в умовах сучасних глобальних тенденцій модифікується, за великим рахунком, в електоральну демократію, де окрема людина як первинний і головний суб'єкт та єдине джерело влади перетворюється на „людину, що голосує”. Внаслідок цього участь у виборах, що є найважливішою формою політичної участі індивіда й важливим механізмом реалізації його соціальних інтересів та потреб, все більше трансформується з свідомого акту вибору серед множинності альтернатив до прагнення влади обумовити цей вибір, цілеспрямовано підвести виборця до „необхідного” вибору. Громадськості, відзначає Ю. Габермас, відводиться роль байдужого глядача; вона лише опосередковано включається в політичну комунікацію, яка, по суті, заміщується „демонстративною та маніпулятивною публічністю” організацій, котрі діють „через голову” публіки [7, с. 190 – 197]. Отже політична боротьба за своїм характером зводиться до боротьби за виборця, якого підштовхують проголосувати саме так, а не інакше, що перетворює весь процес на маніпуляції його свідомістю.

В цьому контексті можна вести мову про „символічне насильство” як новий вид насильства, що домінує в сучасних демократичних політичних реаліях. Поняття „символічне насильство”, запропоноване П. Бурд'є, вживається не лише в контексті „боротьби за формування суспільної свідомості на символічному рівні, а точніше — у змаганнях за монопольне право означувати нові об'єкти або перейменовувати ті, що вже існують, за допомогою символічного капіталу, який отримується суб'єктами у попередній боротьбі і гарантується законом і постає в якості домінуючого інструменту конструювання соціальної реальності” [5].

Внаслідок цього все більшого значення в політико-владних відносинах та політичному функціонуванні загалом набуває процес символізації. В широкому розумінні символізацію політики слід розуміти, передусім, як цілеспрямований процес свідомого надання політичним акторам, їх діяльності та мові символічного значення задля їх легітимізації та зміцнення політичних позицій. Так, К. Мамонтова під символізацією розуміє перетворення на символ будь-якої дії, що свідомо здійснюється їх учасником. Процес символізації відбувається не у просторі стихійної

нерегульованої комунікації, а проявляється як цілеспрямоване використання символічних ресурсів для завоювання влади, її легітимації, зміцнення та утримання через звернення до сутності символу як конструкції, яка через поєднання у собі суб'єктного та об'єктного, предметного та абстрактного, раціонального та ірраціонального може надавати будь-яким сферам буття якості феномена [12, с. 654]. С. Поцелуєв, зокрема, зазначає, що відбувається свідоме використання естетико-символічних ресурсів влади для її легітимації та зміцнення шляхом створення символічних „ерзаців” (сурогатів) політичних дій і рішень [16, с. 63].

За В. Полянською [15], символізацію можна охарактеризувати як таку, що діє в царині політичної свідомості та спрямовується на конструювання і підтримання легітимності влади на рівні довіри до її інститутів і персон. Вона реалізується через субституції (підміна політичної реальності), відтворення кредитування або суспільного договору в символічних діях, нагнітання чогось (підміна політичної реальності та шантаж політичної свідомості маніпулятивними засобами), відтворення харизматичного права на легітимну владу. Символізація примножує, використовує символічний капітал, оперує ним, мобілізуючи або відчужуючи громадян від політики. Капітал символізації – це образи, що стають усталеними та дійовими внаслідок їх цілеспрямованого оформлення відповідно до певної політики.

Суб'єктами символізації є не лише офіційна державна влада, але й будь-який політичний суб'єкт. Це може бути як держава в якості офіційної державної влади, так і міждержавне утворення, політична партія, рух чи організація, а також політичні актори. Погоджуючися з В. Бушанським, слід зазначити, що символізація здійснюється суб'єктами, котрі мають доступ до естетичного ресурсу і контролюють ЗМІ, які й тиражують образи, що заміщують політичну реальність, стаючи єдиним її змістом [6].

Отже об'єктом символізації і водночас середовищем її функціонування є політичний дискурс та когнітивні, символічні пласти масової свідомості, що уможливають співвідношення символічного і політичного просторів.

Символізація не лише характеризується підміною реальної політики, формуванням її паралельного виміру, вона безпосередньо впливає на когнітивну систему індивіда, обумовлюючи його поведінку та вибір в кожному окремому випадку.

Згідно з когнітивним підходом, в процесі життєдіяльності і взаємодії з природою та соціальним середовищем, постійно отримуючи різного роду інформацією, людина формує комплекс знань, переконань та оцінок, який безпосередньо й визначальним чином впливає на її життєдіяльність. Разом з тим, погляди і настановлення індивіда мають властивість об'єднуватися в систему, яка характеризується узгодженістю своїх елементів. Когнітивна система – це система переконань, що утворилася в свідомості людини в залежності від специфіки характеру, особливостей виховання, навчання,

спостережень і роздумів про дійсність. На основі цієї системи людина визначає свої цілі і приймає рішення, як їй належить діяти.

Поряд з раціо значний вплив на дії людина в кожному окремому випадку чинить й афективний фактор. Будь-який об'єкт чи ситуація сприймаються не лише такими, якими вони є насправді, але якими вони стають внаслідок емоційного переживання. Емоції — важливий чинник, що детермінує поведінку людини, впливаючи на сприйняття та інтерпретацію нею реальності.

В умовах глобалізації, динамічної зміни соціального середовища, підвищення темпів життя, інтенсифікації потоків інформації, яка є не лише різносторонньою, але й набуває хаотичного та взаємозаперечувального характеру, здійснення осмисленого, виваженого політичного рішення політичним суб'єктом значно ускладнюється. Будучи обмеженим часовим фактором і не маючи можливості розібратися в усій сукупності інформації, що надходить із-зовні, індивід у виборі моделі поведінки все більше покладається на особисті емоційні переживання та сформовані стереотипи.

Інтерпретуючи погляди С. Поцелуєва [16, с. 62], можна стверджувати, що символізація політики є процесом, спрямованим не на раціональне осмислення, а на нав'ювання стійких смислів і значень шляхом інсценування візуальних ефектів. „Символізація політичної дійсності – це об'єктивація смислових та чуттєвих переживань реальності політичним суб'єктом, яка проявляється у синтезі знакової системи і образів влади та держави. Результат символізації – специфічний продукт (річ, слово), який не дає зникнути почуттю, емоції, образу” [2].

Символізація, впливаючи на свідомість індивіда, часто продукує смислові та чуттєві переживання реальності, протилежні тим, що вже панують у свідомості індивіда, породжуючи когнітивний дисонанс. Це спричиняє своєрідний внутрішній конфлікт, що є психологічно некомфортним і стає на заваді не лише політичній соціалізації особистості, але й породжує маргіналізацію суспільства, ще більше сприяючи маніпуляції. Разом з тим, на думку представників когнітивної психології, людям властиве прагнення уникати стану сумніву і досягати стану знання [8, с. 317 — 319]. Подолати дисонанс можна шляхом зміни своїх понять, переконань або поведінки чи їх виправдання, тобто шляхом переконання себе в протилежному, уникаючи суперечливої інформації.

В сучасному інформаційному суспільстві абсолютне дистанціювання від потоку інформації, в тому числі й негативної чи суперечливої, є якщо не неможливим, то таким, яке важко реалізувати на практиці. Та слід зауважити, що вирішення когнітивного дисонансу, як і зміна системи знань, переконань та оцінок політичного суб'єкта, залежить як від попереднього досвіду суб'єкта, особистої віри в об'єктивність вже набутих знань і сформованих стереотипів, соціального оточення індивіда, так і від характеру та інтенсивності символізації політики.

Символізація в залежності від її джерела сприяє утвердженню чинних інститутів і „правил гри”, або ж впливає на встановлення та інституціоналізацію неформальних практик. Символізація визначає функціонування чинних інститутів, міру їх легітимності, становлення нормативної системи й визначає процес інституційної трансформації, що може стати наслідком неефективності формальних інституцій, їх невідповідності „бажаним” реаліям, зміни в правилах, способах та ефективності примусу щодо дотримання правил та обмежень.

Впливаючи на свідомість індивіда, символізація актуалізує неформальні інституції, які починають функціонувати в просторі санкціонованої та офіційно встановленої нормативно-інституційної системи, створюючи їй певну противагу. Цей процес супроводжується або поступовою легітимізацією неформальних практик, або лише зміцнює легітимність встановленої системи. А. Хлопін, узагальнюючи напрацювання Г. Хелмке, С. Левітські, В. Радаєва, В. Меркель і А. Круассан, розглядає деформалізацію правил як безперервну трансформацію інституцій, в процесі якої формальні правила у значній мірі заміщуються неформальними і переходять у неформальні відносини. Така тенденція виникає тоді, коли актори не завжди дотримуються вимог формальних правил. Коли формальні інститути не в змозі забезпечити реалізацію цілей та досягнення результатів, яких очікують актори, то формуються неформальні інституції, які їх заміщують, відповідним чином модифікуючи „правила гри”. В цій ситуації спостерігаємо несумісність формальних правил і суспільних реалій, що й призводить до поступового заміщення їх неформальними нормами [18, с. 6 — 9].

Окрім трактування символізації як засобу для здобуття та утримання влади, забезпечення легітимності шляхом маніпулювання суспільною свідомістю, що здійснюється політичними акторами через надання собі та своїм діям демонстративної показовості і символічного значення, символізація виконує й певну позитивну роль, спрощуючи відображення політичних реалій та мобілізуючи громадську думку. Ця функція, за А. Соловйовим [17, с. 12 — 13], відкриває, з одного боку, можливості для маніпулювання громадською думкою і штучного конструювання політичних реакцій, полегшує управління політичною активністю людей. Але, з іншого боку, при всій своїй обмеженості вона все ж дозволяє людям більш-менш адекватно усвідомлювати політичні реалії. Вона орієнтована на гранично широкі верстви населення і тому популяризує норми політичної участі, скорочуючи дистанцію між людиною і владою. Тобто, де-факто її використання підвищує стійкість політичних контактів „верхів” і „низів”, робить політику доступнішою для громадян, допомагає їм зберігати політичні орієнтири.

Таким чином, символізацію політики можна визначити як процес цілеспрямованого конструювання, свідомого надання політичним акторам, їх діяльності та мові значення за допомогою спеціальних технологій і поширення політичними суб'єктами певних образів, ідей та смислів, їх

заміщення іншими з подальшим закріпленням у суспільній свідомості з метою здобуття влади, підтримання легітимності чи трансформації нормативно-інституційної системи.

Неоінституціоналізм не лише акцентує увагу на важливості ролі неформальних інституцій і практик при формуванні „правил гри”, але й наголошує не на винятковому впливі інституцій на політичних акторів, а на їх взаємовпливах. Саме неформальна складова в сучасних умовах чинить значний вплив на переконання політичного актора, легітимність в його свідомості тих чи інших інституцій і відповідним чином обумовлює його поведінку.

Впливаючи через психічну сферу на свідомість політичного суб'єкта, символізація впливає і на інтерпретацію ним політичної дійсності, бере участь у формуванні комплексу знань, переконань та оцінок політичного процесу і політичних акторів, які конкурують на політичному полі, й прагне обумовити вибір, який здійснює політичний суб'єкт, вибір, що базуватиметься вже не на раціональному, а на емоційному сприйнятті. Здійснюючи вибір, політичний суб'єкт не лише обирає одну альтернативу з-поміж інших в умовах політичної конкуренції, легітимізує її, але й визнає пріоритетне право на облаштування інституційної системи відповідно до норм і принципів, які сам сповідує. Інституції, відповідно до цих впливів, зміцнюються, трансформуються, змінюючи інституціональну структуру в цілому, роль і значення окремих її інституцій. Домінування символічної складової в політичних технологіях може призвести до формування двох реальностей в політиці та системи інституцій — уявної, сконструйованої відповідно до інтересів еліти з декларованими формальними правилами, та реальної, на основі якої політичні еліти прийматимуть політичні рішення, послуговуючись неформальними правилами.

Література:

1. **Алексеев Е.** О когнитивной природе власти (или о том, как соотносятся власть и демократия) / Е. С. Алексеев // Полития. - 2007. - №4 (43). - С. 6 - 21.

2. **Арабаджиев Д.** Політичний міф як фактор розвитку сучасної політичної свідомості // Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Д. Ю. Арабаджиев; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - К., 2006. - 19 с. - укр. // Точка доступу: <http://disser.com.ua/contents/17717.html>

3. **Байбурын А.** Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. - СПб.: Наука, 1993. - 240 с. // Точка доступу: <http://www.cultinfo.ru/arts/folk/demo/books/baybur/baybur.htm>

4. **Бунецький Л.** Інституціональна проблематика в сучасній політичній науці: аналіз феномена „політичний інститут” // Вісник Львівського у-ту. Серія філософія. - 2010. - Вип. 1. - С.77 - 85.

5. **Бурдьє П.** Начала: Choses dites [Текст] / П. Бурдьє; пер. с фр. Шматко Н. А. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с. // <http://bourdieu.name/content/nachala1>

6. **Бушанський В.** Блиск і злиденність символічної політики // Віче. – 2008. – №23. – С. 20 - 23 <http://www.viche.info/journal/1244/>

7. **Хабермас Ю.** Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М.: Academia, 1995. – 256 с.

8. **Зинченко Т.** Когнитивная и прикладная психология. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2000. – 608 с.

9. **Касториадис К.** Воображаемое установление общества / Пер. с фр. Г. Волковой, С. Офертаса / К. Касториадис. – М.: Гнозис, Логос, 2003. – 480 с.

10. **Колодій А.** Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / А. Колодій // Вісник Львівського у-ту. Серія філософія. – 2010. – Вип. 1. – С. 66 - 76.

11. **Макеев С.** Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства. – К., 2003. – С. 16 - 22 // Точка доступу: <http://socioline.ru/pages/s-makeev-sotsialnye-instituty>

12. **Мамонтова Е.** Концепт „євроінтеграція” у геополітичному дискурсі України: символічний аспект / Е. Мамонтова // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. Том 14. Випуск 13. – 2009. – С. 654 - 659 // Точка доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vonu/Sip/2009_13/index.html

13. **Меркель В., Круассан А.** Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан А. // Полис. – 2002. – №1. – С. 6 - 17; Полис. – 2002. – №2. – С. 20 - 31.

14. **Норт Д.** Институти, процеси та функціонування економіки / Д. Норт. – Київ: Основи, 2000. – 198 с.

15. **Полянська В.** Символічна політика: сутність, структура, умови реалізації / В. Полянська // Політичний менеджмент // Точка доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=26&c=360>

16. **Поцелуев С.** Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме / С. Поцелуев // Политические исследования. – 1999. – №5. – С. 62 - 75 // Точка доступу: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/334645.html>

17. **Соловьев А.** Коммуникация и культура: противоречия поля политики / А. Соловьев // Полис. – 2002. – №6. – С. 6 - 17.

18. **Хлопин А.** Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек / А. Хлопин // Полис. – 2004. – №6. – С. 6 - 15.

19. **Череповська Н.** Символізація як засіб психологічного захисту в умовах збільшення інформації // Точка доступу: <http://www.newacropolis.org.ua/ua/study/conference/?thesis=4151>